

ПОЛІТИЧНА РАДИКАЛІЗАЦІЯ ВЧИТЕЛІВ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.

Розглядаються основні напрямки, форми і ступень політичної радикалізації вчительства в умовах першої російської буржуазно-демократичної революції 1905-1907 років, роль ліворадикальних політичних партій у залученні вчителів до участі в революційному русі.

Ключові слова: революція, радикалізація, ліворадикали, РСДРП, вчителі, інтелігенція.

Рассматриваются основные направления, формы и степень политической радикализации учительства в условиях первой российской буржуазно-демократической революции 1905-1907 годов, роль леворадикальных партий по вовлечению демократического учительства в революционное движение.

Ключевые слова: революция, радикализация, леворадикалы, РСДРП, учителя, интеллигенция.

The main directions, forms and extent of political radicalization of a teaching in the conditions of the first Russian bourgeois-democratic revolution of 1905-1907, a role of Left-wing radical parties on involvement of a democratic teaching in revolutionary movement are considered.

Key words: revolution, radicalization, leftists, RSDLP, teachers, intellectuals.

Незважаючи на події більш ніж вікової давнини, проблема політичної радикалізації одного з потужних загонів інтелігенції – вчительства – залишається вкрай актуальною. На початок XXI століття соціально-економічне становище вчителів, особливо в умовах сучасної глобальної кризи, в загальних рисах, нагадує жалюгідне їх існування в царській Росії початку XX століття: низький рівень винагороди за нелегку, але необхідну для держави працю, постійну її інтенсифікацію, неналежні умови праці, відпочинку, медичного обслуговування, житлових умов. Актуалізується проблема і з погляду політики держав в умовах кризи, спрямованої на скорочення фінансування освітньої галузі, постійну загрозу скорочень робочих місць учителів, згортання низки освітніх послуг, комерціалізацію освіти, тощо.

Актуальність проблеми пов'язана і з наростанням політичної активності вчителів, яка проявляється їх участю в різного роду соціально-політичних акціях: зборах, мітингах, демонстраціях, страйках місцевого, регіонального, загальнодержавного та загальноєвропейського масштабів [1].

Осучаснення цій проблемі надають спроби ліворадикальних сил, зокрема соціал-демократичних, очолити протестний рух освітян, надати йому політичного характеру, організувати вчителів шляхом створення незалежних профспілок, страйкомів, міжшкільних педагогічних рад. Боротьба політичних партій за вплив на вчителів не втратила своєї актуальності і в силу тісного зв'язку освітян із

усіма верствами населення тієї чи іншої країни завдяки їх професійної діяльності, і завдяки рекрутуванню вчительських кадрів з різних соціальних верств населення: через політизацію вчителів ліворадикали намагаються політизувати і інші знедолені прошарки населення.

Виходячи з осучаснення цієї проблеми, дослідження первинних кроків вчительського соціально-політичного руху постає нагальним, необхідним завданням.

Проблема політичної радикалізації вчителів в умовах революції 1905-1907 рр. слугувала предметом прискіпливої уваги науковців різних поколінь. Початок історичному дослідженню в цьому напрямку поклали праці теоретика і практика ліворадикального руху в Росії В. І. Леніна, в яких він проаналізував стан народної освіти у дореволюційний період, з'ясував причини гальмування його розвитку, показав залежність політичної активності трудящих від рівня їх грамотності, зв'язав перспективи розвитку народної освіти із радикальними соціальними перетвореннями у суспільстві, обґрунтував перехід вчителів на демократичні позиції внаслідок їх соціально-економічного та політичного становища [2]. Особливо інтенсивно почалася розробка проблеми з середини 20-х років XX ст. У цей період з'явилися окремі роботи [3], збірки [4], в яких на основі особистого досвіду були зроблені спроби історичного дослідження. Недоліком робіт такого характеру було перебільшення ролі вчителів в

революції. 30-50 рр. ХХ ст. в плані досліджень названої проблеми були нерівнозначні: в 30-40 рр. досліджень майже не велося у зв'язку з культом особи Й. В. Сталіна, який породив репресії проти інтелігенції; наприкінці 40-х років з'являються праці, в яких розглядаються питання діяльності російської соціал-демократії по залученню вчителів до участі в першій російській революції [5].

У наступний період активізуються наукові дослідження, результати яких знайшли своє відображення в статтях, дисертаційних дослідженнях, монографіях [6]. За останній період суттєвих розвідок з цієї проблеми майже не проводилося.

Враховуючи актуальність проблеми, ступень її наукової розробки автори ставлять собі за мету дослідити та конкретизувати основні напрямки, форми та ступень політичної радикалізації вчительства в умовах революції 1905-1907 рр.

Оскільки революційний рух є безумовним проявом лівого радикалізму, мова в дослідженні буде йти про вплив ліворадикальних політичних партій на вчителів та взаємодію останніх з ліворадикалами. Найбільш організаційно оформленої та ідейно єдиною поміж інших ліворадикальних політичних сил, опозиційних царському уряду, політичному і соціально-економічному ладу Російської імперії була РСДРП. Вона, спираючись на робітничий клас, залучала до участі в багатогранному революційному процесі різні верстви населення, в тому числі інтелігенцію, чисельним загоном якої виступало вчительство.

Діяльність соціал-демократів щодо інтелігенції і, зокрема, до вчительства слугувала важливим фактором полівіння працівників саме народної освіти, в той час як цензове вчительство посідало або ліберальні позиції, або відверто консервативно-монархічні.

Демократичне вчительство залучалося до політичної діяльності через агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу серед неї соціал-демократів. До основних форм організаційного впливу ліворадикалів на вчителів слід віднести соціал-демократичні гуртки та групи, місцеві комітети РСДРП, окружні, бойові, військові організації, інтелігентські секції. Крім того, вчителі входили до складу специфічних організацій РСДРП – «ізацій РСДРП – педагогічних ядер», створених за професійним принципом, як основних низових ланок соціал-демократичних організацій, а також соціал-демократичних союзів вчителів. Як показало дослідження, соціал-демократичні союзи вчителів мали певні різновиди: ті, які примикали до РСДРП, до їх складу входили вчителі – як члени партії, так і співчуваючі їй, і ті, до складу яких входили вчителі – виключно члени партії. Вчителі брали участь і в роботі суспільних секцій при міських комітетах РСДРП.

Організаційна робота соціал-демократів серед вчительства мала суттєвий результат: частка політизованого в соціал-демократичному спрямуванні вчительства зросла з 21 % до 42 % і склала, відповідно, 564 вчителі соціал-демократа в 1905 році та

5460 вчителів с.-д. в 1907 році. В цілому кількість членів РСДРП в 1907 р. склала 58 тис. осіб. В соціал-демократичній організації України чисельністю не менш 4,5 тис. осіб була зосереджена значна частина інтелігенції регіону, серед якої вчителі склали 22,7 %, медичні працівники – 19 %, службовці – 18 %, діячі науки та мистецтва – 13,6 % [7]. Показником значного домінування вчителів у складі соціал-демократичної партійної інтелігенції був склад партійної делегації на V (Лондонському) з'їзді РСДРП: 3 лікаря, 3 інженера, 20 студентів, 35 вчителів. Таким чином, серед радикально налаштованої інтелігенції лідируюче становище займали вчителі. Відповідно вони виступали не тільки в ролі об'єкта політизації, а й самі брали активну участь в організаційній діяльності, залучали до неї і соціал-демократичних організацій представників інших верств населення. Вчителі соціал-демократи виконували роботу по забезпеченню комітетів ярками, паспортами, адресами для листування, грошима.

Певна частина вчителів брала активну участь у діяльності Бунду, Поалей-Ціону, Революційної української партії (РУП), перейменованої в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Польської партії соціалістичної (ППС), Білоруської соціалістичної громади (БСГ), партії соціалістів-революціонерів. Групи інтелігенції Бунду, до яких входили й вчителі, діяли в Петербурзі, Москві, Києві. 11,6 % осіб інтелігентних професій входили до складу партії соціалістів-революціонерів, яка на початок 1907 р. налічувала 65 тис. членів [8]. В 10 губерніях європейської Росії функціонували групи «Союзу народних вчителів» партії соціалістів-революціонерів. Есери приваблювали вчителів гаслами свободи, рівності, братерства.

Соціал-демократичні організації проводили широкомасштабну агітаційно-пропагандистську роботу серед інтелігенції, особливо серед вчителів, яка проходила в різних формах: навчання в пропагандистських гуртках; видавничу діяльність; розповсюдження нелегальної літератури; звернення до вчителів через листівки, прокламації; збори, дискусійні гуртки. Заняття в такого роду гуртках передбачали підготовку «більш солідних пропагандистів» для робітничого класу. В цих гуртках велика увага приділялася не тільки теоретичній підготовці, а й розвитку навичок практичної діяльності. В пропагандистських гуртках основною формою занять були реферати. Навчальний процес у цих гуртках будувався на Катеринославській програмі і передбачав головним чином самостійну роботу. Функціонували також гуртки самоосвіти, заняття в яких вели пропагандисти з дискусійних гуртків. Для неорганізованої маси населення передбачався випуск листівок із роз'ясненням програмних положень. Зокрема, Одеський комітет РСДРП випустив для інтелігенції листівку «Про сутність соціалізму і порівняння соціал-демократичної програми з есерівською».

Підготовка кадрів пропагандистів із інтелігенції проводилася і за кордоном. Так при Берлінській

групі РСДРП діяли 2 пропагандистські гуртки з інтелігенції та передбачалася організація третього гуртка.

У сільській місцевості пропагандистську роботу серед інтелігенції проводили окружні комітети РСДРП. В одній з інструкцій до окружкомів говорилося, що (мова оригіналу) «в деревнях пропагандистские кружки удобнее организовывать в тех местах, где учителя могут быть пропагандистами» [9]. В період найвищого піднесення революції пропагандистські гуртки та курси створювалися як правило при університетах, вчительських інститутах та семінаріях. Важливою формою пропагандистської роботи були соціал-демократичні клуби при місцевих комітетах РСДРП. С.-д. клуби інтелігенції функціонували при Катеринославському, Київському, Харківському, Одеському комітетах та в багатьох інших містах Російської імперії, які із задоволенням відвідували гімназисти, вчителі. В клубах через реферати, дискусії роз'яснювалися різні питання політичного та економічного характеру, читалися лекції з теорії марксизму, програми с.-д. партії, влаштовувалися бібліотеки, проводилися вечори. Соціал-демократичні клуби проіснували недовго і після поразки грудневих повстань 1905 р. були закриті.

Активну роботу пропагандистського характеру проводили особливі школи пропагандистів. За неповними даними в роки революції діяв понад десяток такого роду шкіл і, як правило, основним їх складом були вчителі.

Соціал-демократи широко використовували різного роду збори інтелігенції, мітинги в основному для проведення агітаційної роботи, під впливом якої відбувалася політична радикалізація вчителів. Як приклад сказаному може бути рішення зборів вчителів Одеси від 6 лютого 1905 р., в якому висловлювалося глибоке переконання в терміновій необхідності такої перебудови державного порядку, який гарантував би свободу особистості, свободу управління справами просвітництва самому народу. Це рішення підписали більш ніж 100 учителів 15 шкіл міста [10]. Аналогічне рішення було прийняте вчителями Катеринославської губернії, майбутніми вчителями Ніжинського історико-філологічного факультету [11]. Про ліворадикальну спрямованість зборів вчителів свідчать каральні операції поліції: були піддані переслідуванням вчителі Києва, Миколаєва, Катеринослава, Одеси, Мелітополя; педагогічні курси в Одесі були закриті, 30 осіб було віддано до суду, 79 осіб виключено з курсів [12].

З метою формування політичної свідомості в інтелігенції формувалися лекторські групи, члени яких читали лекції, робили доповіді, скажімо, на теми: «Декабристи», «Громадянська війна у США» та інші. Соціал-демократія широко використовувала народні доми, бібліотеки, суботні, недільні школи, школи для дорослих, гуртки грамотності. Педагогічною та пропагандистською роботою в цих школах займалися вчителі. За революційну пропаганду, політичну неблагонадійність вчителів та

учнів за розпорядженням місцевої адміністрації такі школи закривалися.

У боротьбі за полівіння вчителів соціал-демократи широко використовували педагогічні товариства, товариства допомоги, культурно-просвітницькі товариства, з'їзди вчителів, товариства розповсюдження грамотності. Під впливом цієї роботи педагогічні товариства і з'їзди вчителів Києва, Харкова, Катеринослава висували політичні гасла. Про активну антиурядову діяльність членів Київського педагогічного товариства свідчить «Справа про закриття Київського педагогічного товариства», яка була заведена Київським губернським жандармським управлінням у січні 1906 р. [13]

Сукупність історичних джерел дозволяє зробити висновок про участь вчителів в політичних мітингових компаніях і в діяльності комісій або колегій мітингових ораторів.

Соціал-демократія розуміла значення під час революції друкованого слова, його публічного характеру. За роки революції користувалася попитом радикальна газета «Вперед», в якій було за період її існування надруковано 15 публікацій про школу, навчальні заклади, вчителів. У газеті «Пролетарий» з різних питань, пов'язаних в тій чи іншій мірі з вчительством, було надруковано 28 повідомлень, статей [14]. Перша легальна соціал-демократична газета «Новая жизнь» також приділяла увагу питанням народної освіти, присвятивши їм 21 статтю, повідомлення (підраховано авторами), причому 10 публікацій цієї газети були присвячені вчительському профспілковому руху. Питання народної освіти обговорювалися також на сторінках соціал-демократичних газет «Волна», «Эхо». На сторінках цих газет пропагувалися пролетарські засоби боротьби, наводилися факти участі в них вчителів, друкувалися списки репресованих освітян, обґрунтовувалася думка про необхідність тісного союзу педагогів з робітничим класом, відокремлення школи від церкви, узагальнювався досвід передових держав у галузі народної освіти.

Швидко реагуючою на зміну подій частиною соціал-демократичного друкованого слова стали листівки, вони забезпечували РСДРП публічне партійне керівництво. Про масштаби такого роду роботи свідчать наступні дані: в 1905-1907 рр. місцеві парткомітети випустили не менш 3 млн. екземплярів листівок, з яких 30 % – звернення до інтелігенції [15]. Дослідження змісту листівок дозволило авторам зробити висновок про те, що частіше за інші загони інтелігенції соціал-демократи зверталися в них до вчителів. Наприклад, зміст листівки Бюро комітетів більшості «До вчителів» був спрямований не тільки на загальнодемократичні гасла: свобода зборів, союзів, а й враховував професійні інтереси вчителів: свобода викладання, скасування заборони та обмеження на літературу для народних бібліотек та читалень, свобода викладання національною мовою, скасування всіх законів, які в тій чи іншій мірі обмежували педагогічну діяльність. Видавалися листівки з резолюціями з'їздів вчителів. У роки революції поши-

реними були листівки, які агітували на ґрунті жорсткого знуцання влади над вчителями. Крім того, соціал-демократи зверталися до всіх верств населення з листівками загального звучання: «До суспільства», «До громадян», «До всіх». При обшуках у вчителів знаходили листівки на різноманітну політичну тематику стосовно Державної Думи, армії, селянства. Вчителі брали активну участь у розповсюдженні листівок та іншої нелегальної літератури.

Політичній радикалізації вчителів сприяла пропаганда лівих ідей на сторінках педагогічної преси – журналів «Молодоть», «Образование». В 1906 р. була зроблена спроба видання «Библиотеки по народному образованию» соціал-демократичним виданням «Утро».

Під впливом лівих радикалів від с.-д. вчителі допомагали у фінансуванні і організації друкарень, надавали свої квартири для розміщення друкарських верстатів, займалися друкарською діяльністю.

Ідеологічну роботу серед інтелігенції, зокрема вчителів, проводили і інші ліві партії. Бундівські організації відкривали пропагандистські гуртки для інтелігенції, видавали видання російською, польською мовами, зверталися з прокламаціями до єврейської інтелігенції; вели боротьбу із впливом на неї Поалей-Ціон [16]. З листівками до інтелігенції зверталися РУП(УСДРП), ППС, партія соціалістів-революціонерів. При комітетах есерів діяли пропагандистські гуртки для інтелігенції, для них була розроблена програма занять, яку есери видали у вигляді листівок. В Україні особливо активну роботу такого роду проводив Катеринославський комітет партії есерів.

Прискіпливою увагою з боку всіх політичних партій Росії користувалися профспілки. Основна боротьба за ідейний вплив на них розгорнулася між соціал-демократами і соціалістами-революціонерами. Останні розглядали профспілки виключно як безпартійні об'єднання для політичної боротьби за реалізацію, головним чином, економічних завдань, у той час коли революційна с.-д. розглядала профспілки з точки зору їх впливу на політичні процеси в державі. Про загострення цієї боротьби повідомляла газета «Пролетарій».

У червні 1905 р. у Фінляндії проходив Установчий з'їзд Всеросійського союзу вчителів, який об'єднав 10 % учителів країни. На цьому з'їзді програма соціал-демократів щодо платформи профспілки вчителів зазнала поразки. Низкою своїх резолюцій соціал-демократи заборонили членам партії вступати до «ліберально-есеровських» профспілок. Установчий з'їзд Всеросійського союзу вчителів, незважаючи на загострення політичної партійної боротьби навколо нього, відіграв велику роль у справі об'єднання вчителів у єдину профспілкову організацію в масштабі всієї Російської держави, виявив себе антимонархічною опозиційною силою. Восени 1905 р. посилився професійний рух і найбільший відсоток утворення вчительських профспілок припав на листопад місяць. Тільки в Україні в цей період діяли Волинське, Катеринославське, Київське,

Подільське, Полтавське, Херсонське, Чернігівське відділення Всеросійського союзу вчителів [17]. Наростання професійного руху примусило соціал-демократів переглянути попереднє рішення і взяти курс на активну участь в професійних організаціях вчителів. Соціал-демократи брали участь у роботі з'їздів вчителів, роз'яснювали їм політичні події, закликали вчителів підтримати демократичні вимоги. Під впливом такого роду роботи місцеві відділення Всеросійського союзу вчителів приймали рішення про приєднання до загального листопадового політичного страйку.

Безумовно, що ухвалення такого рішення свідчило про полівіння членів Всеросійського союзу вчителів, про їх готовність брати участь у більш радикальних заходах революційної боротьби на основі тактики лівоблокізму. Динаміку полівіння вчителів можна підтвердити наступним: в січні 1905 року вчителі виражали свій протест проти самодержавства зборами та мітингами, в лютому – страйками, а в грудні 1905 року – участю у збройних повстаннях.

В умовах спаду революційного руху 1906 р. вчителі брали активну участь у збройній боротьбі селянства, пропагували ідею Всеросійського селянського союзу, проводили організацію його відділень на місцях, висували революційні гасла про ліквідацію дворянського землеволодіння, викупних платежів, проведення націоналізації земель, демократизації місцевого самоврядування, розширення політичних свобод. Крім вчителів соціал-демократів, активну роботу серед селян проводили вчителі соціалісти-революціонери. Вони закликали селян до зрівняльного землекористування, до проведення тактики індивідуального терору. Треба також відмітити, що вчителі склали основний контингент пропагандистів Всеросійського селянського союзу.

Вчителі брали участь в бойкоті Булігінської думи та І Державної думи, відмовлялися від участі у виборах до них, організовували мітинги протесту. В І Державній думі, вибори до якої лівим силам зірвати не вдалося, вчителі підтримували фракцію Трудової групи на підставі рішення Третього з'їзду свого Всеросійського союзу.

У боротьбі з радикальними вчителями уряд застосував репресії. Вчителів звільняли з роботи, саджали у в'язниці, відправляли на каторгу, в заслання, страчували. В 1911 р. на засіданні Державної думи була названа загальна цифра репресованих в роки революції вчителів, які відносилися до відомства Міністерства народної освіти. Їх чисельність становила 23 тисячі осіб [18].

Підсумовуючи дослідження проблеми, можна зробити наступні **висновки**: вчителі всім ходом суспільно-політичного розвитку, діяльністю ліво-радикальних партій були підготовлені до участі в революційній боротьбі. Ця участь мала багатовекторний характер: застосовувалися як пасивні, так й активні форми політичної боротьби. Ступень політичної радикалізації вчителів визначалася розмахом робітничого та селянського рухів на різних

етапах революції. Революційний рух вчителів був більш масовим порівняно з революційним рухом інших загонів інтелігенції. Участь вчителів в революції 1905-1907 років показала широкі потенційні можливості застосування вчительських сил в загальнодемократичній боротьбі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Многочисленная акция протеста работников образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://interfax.com.ua/news/general/64020.html>; Протестное движение в мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tkr-grk.ru/content/view/8111/46/>; В Португалии происходит масштабная забастовка учителей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rbc.ua/rus/news/society/v_portugalii_proshla_masshtabnaya_zabastovka_uchiteley_041220080; Массовая забастовка учителей сорвала учебный процесс в Словакии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.newsru.com/world/26nov2012/slovakschool.html>; Отчет о научно-исследовательской работе по проекту «Информационно-аналитический обзор состояния профсоюзного движения в современной России». – Ростов-на-Дону, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-512627.html?page=2#13604833>.
2. Ленин В. И. К вопросу о политике Министерства народного просвещения: Дополнения к вопросу о народном просвещении / Владимир Ильич Ленин // В. И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т. 23. – С. 125-136; Ленин В. И. Нищета народных учителей / Владимир Ильич Ленин // В. И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т. 24. – С. 195-197.
3. Цветков И. Учительское движение 1905 года / Иван Цветков // Народный учитель. – 1925. – № 11. – С. 20-24; Михайлова А. Учительский союз 1905 года / Анна Михайлова // Народный учитель. – 1925. – № 7,8. – С. 131-134.
4. Рожков Н. 1905 год: Воспоминания / Николай Рожков, Андрей Соколов. – М., 1925. – 60 с.; Учитель и революция : Сб. статей и материалов. – М., 1925. – 210 с.
5. Пшук О. І. Участь народних вчителів і учнів середніх шкіл Вінничини в революції 1905-1907 рр. / О. І. Пшук // Матеріали наукової сесії Вінницького держ. педінституту, присвяч. 50-річчю першої російської революції 1905-1907 рр. – Вінниця, 1955. – С. 52-55.
6. Паначин Ф. Г. Народное учительство в революции 1905-1907 гг. / Фёдор Григорьевич Паначин // Народное образование. – 1975. – № 5. – С. 89-93; Гордлеева Л. М. Деятельность большевиков среди народных учителей в годы первой русской революции : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Людмила Михайловна Гордлеева. – Горький, 1970. – 19 с.
7. Волин М. С. К вопросу об изучении состава большевистской партии накануне и в период революции / М. С. Волин // Революция 1905-1907 годов в России и ее всемирно-историческое значение. – М., 1976. – С. 176, 177; Уткин А. И. К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905-1907 годах / Анатолий Иванович Уткин // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: Колич. анализ: Сб. стат. – М., 1987. – С. 20; Чиговська Л. Г. Діяльність більшовиків України серед інтелігенції в січні – серпні 1905 р. / Л. Г. Чиговська // УДЖ. – 1972. – № 9. – С. 103.
8. Леонов М. И. Численность и состав партии эсеров в 1905-1907 гг. / Михаил Иванович Леонов // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: Колич. анализ: Сб. стат. – М., 1987. – С. 54-55.
9. Пролетарий. – 1905. – 17/4/ июля.
10. Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции / 1905-1907 гг. – Одесса. – 1976. – С. 14.
11. Вперед. – 1905. – 15 /2/ март.
12. Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции / 1905-1907 гг. – Одесса, 1976. – С. 12.
13. Центральний державний історичний архів України, ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп. 856, спр. 87, арк. 1-57.
14. Чутко Н. Я. Большевистская газета «Вперед» как источник изучения политической ориентации учителей, студенческой и учащейся молодежи накануне и в период революции 1905-1907 гг. / Николай Яковлевич Чутко // Школа России накануне и в период революции 1905-1907 гг. : Сб. стат. – С. 82; Пролетарий. – 1905. – 22/9/ авг.
15. Кожевников В. П. Пропаганда и агитация большевиков в дооктябрьский период / В. П. Кожевников. – М., 1983. – С. 30.
16. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф.1741. Нелегальні видання, оп. 1, спр.22231, арк.192-а.
17. Кізченко В. І. Рух за демократизацію освіти в роки першої російської революції / Валентина Іванівна Кізченко // УДЖ. – 1981. – № 11. – С. 95.
18. Вестник воспитания. – 1906. – № 1 – С. 93; Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России / Николай Александрович Константинов, Василий Яковлевич Струминский. – М., 1953. – С. 223.

Рецензенти: Караульна О. М., к.і.н., доц.;
Локтіонова Д. А., к.політ.н.

© Шешунова І. М., Горбань О. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 04.11.2013 р.

ШЕШУНОВА Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: революційний рух в Україні на початку ХХ століття.

ГОРБАНЬ Олена Вікторівна кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, м. Полтава.

Коло наукових інтересів: революційний рух в Україні на початку ХХ століття.